
'TLA'OT MOSHE': THE FIRST GEOGRAPHICAL DESCRIPTION OF ERETZ ISRAEL IN
YIDDISH / תלאות משה' — ספר הגיאוגרפיה הראשון בידיש ותיאור ארץ-ישראל של ר' משה בר
משה בר' אברהם הגר

Author(s): ישראל ברטל, חנא שמרוק, CHONE SHMEROK and ISRAEL BARTAL

Source: *Cathedra: For the History of Eretz Israel and Its Yishuv* / קתדרה: לתולדות
(תמוז תשמ"ו / יולי 1986) 40, תמוז תשמ"ו / יולי 1986, חוברת
pp. 121-137

Published by: יד יצחק בן-צבי / Yad Izhak Ben Zvi

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23400212>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Cathedra: For the History of Eretz Israel and Its Yishuv* / קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה

'תלאות משה' – ספר הגיאוגרפיה הראשון ביידיש וּתִיאֹר אַרץ־יִשְׂרָאֵל שֶׁל ר' מֹשֶׁה בֶּר' אַבְרָהָם הַגָּר

חנא שמרוק וישראל ברטל

א.

'תלאות משה' של משה בר אברהם הוא ספר הגיאוגרפיה הכללי הראשון הידוע לנו ביידיש. כבר מן השער של הספר ניתן ללמוד לא מעט על טיבו.

ספר / תלאות משה / בישרייכונג פֿון דער גנצן וועלט אונ' פֿון די צעהן שְׂבִטִים פֿון דיא קינדר ישראל. אונ' פֿון דען באך (סמבטיון): אונ' וואו דיא צעהן שְׂבִטִים וואונן: דאש ווערט ביוויזן אויז יודישי סְפָרִים אונ' אויך אויז סְפָרִים פֿון דיא אומות די עז זעלברט מודה זיין: גם וואו רבי אברהם פריצול שרייבט אין זיין (סְפָר אגרת ארחות עולם): אונ' וויא דיא צעהן שְׂבִטִים אונ' יהודים איר אייגני מלכים האבן אונ' מן גִּיטִים אין דיין סְפָר אליר האנד חידושים וואש אין דער גנץ וועלט פֿר הנדן איז דאז איינס ניצלך איז צו ווישן דיא גרושי וואונדר דיא הש"י הוט בישאפֿן אויף דיור וועלט: דאז האב איך אויז אייטל ווארהפֿטיגי סְפָרִים צו אננדר גיזוכט אונ' האב עש אין דש סְפָר אריין גישטעלט: אונ' ווייל איך מיך האב דר מיט בימיאט זוא האב איך דש ספר גיהייסן (תלאות משה) נאך מיין נאמן אונ' האב עש זעלברט גיזעצט אונ' גידרוקט: דז איך זול זוכה זיין צו דרוקן (בשורות טובות על עמו ישראל ועל גאולתִּינו, אכ"ר: / נדפס בהתחלת שנת אעשה למען שמי הגדול לבלתי ¹ החל וגו': / ע"י המדפיס הר"ר משה בר אברהם מק"ק אמשטרדם הנטה משם והלא"ה: // [תע"ב / 1711])

תרגום: ספר תלאות משה, תאור העולם כולו ושל עשרת השבטים מבני ישראל ושל נהר סמבטיון: והיכן גרים עשרת השבטים: זה מוכח מתוך ספרים יהודיים וגם מתוך ספרי האומות שבעצמם מודים בכך: גם מה שכותב רבי אברהם פריצול בספרו אגרת ארחות עולם: ואיך עשרת השבטים והיהודים יש להם מלכים משלהם. וכן מוצאים בספר זה חידושים שונים על מה שמצוי בעולם כולו ומועיל לדעת על הפלאים הגדולים שהשם יתברך ברא בעולם הזה: כל זה לקחתי רק מספרים מהימנים, חיפשתי ואספתי יחד והעמדתי בספר זה: והיות וטרחתי בזה, קראתי את הספר בשם תלאות משה על שמי. בעצמי סדרתי והדפסתי אותו: שאזכה להדפיס בשורות טובות על עמו ישראל ועל גאולתנו אמן כן יהי רצון:

121

לפנינו חיבור, שהיסודות האגדיים שבו, כמו סיפורים על עשרת השבטים והנהר סמבטיון, מוצגים יחד עם מידע גיאוגרפי 'מציאותי' כפי שהיה ידוע ומקובל בעת חיבורו של הספר. מחברו אינו מתיימר בדברי השער למקורות כלשהי. נהפוך הוא, הוא מצהיר בגלוי ובצורה ברורה על

1 לבלתי = 472 = תע"ב לפ"ק.

מקורותיו, הצהרה שמציגה את הספר כחיבור קומפילאטיבי ביסודו, המבוסס על שני סוגי מקורות: על מקורות יהודיים ושל האומות. בשער הספר הוא מזכיר מפורשות רק מקור אחד, והוא ספרו העברי של ר' אברהם פריצול, 'אגרת ארחות עולם', שהופיע בוונציה בשנת שמ"ז (1587), אך נתחבר בפירארה בשנת רפ"ה (1525).

בגוף הספר צוינו מקורות יהודיים אחדים נוספים, אך מסתבר שהציונים הללו לקוחים גם הם מחיבורו של ר' אברהם פריצול.²

המקור האחר שעליו נבנה 'תלאות משה', הוא אמנם כדברי השער, ספר 'מספרי האומות', שנזכר מפורשות פעמים רבות בגוף החיבור. זהו ספרו הלאטיני של הגיאוגרף ההולנדי פטרוס ברטיוס (טבולרום גיאוגרפיקרום) שהופיע לראשונה בשנת 1600, אך כפי שיתברר להלן, השתמש משה בר אברהם בתרגום גרמני של ספר זה, משנת 1612, או במהדורה אחרת זהה של אותו התרגום. ציונים לספר גיאוגראפי אחר 'מספרי האומות', גם הם מקורם בחיבורו של ר' אברהם פריצול.³

ייתכן, שפה ושם השתמש המחבר בקטעים מספרים אחרים, שלא צוינו בגוף הספר, אף-על-פי-כן נראה, שלשון הרבים בדברי השער, על 'ספרים יהודיים וספרי האומות', אינם אלא לתפארת המליצה. 'תלאות משה' ניבנה על שני ספרים, על ספרו העברי של ר' אברהם פריצול ועל התרגום הגרמני לחיבורו של פטרוס ברטיוס. ואכן, ניתן להבחין בספר בשני חלקים בולטים ושונים, התואמים את שני המקורות הללו. חלקו הראשון, עד סופו של דף ט, שעיקרו היסודות היהודיים האגדיים, מבוסס לפי טבע הדברים ברובו על ספרו של ר' אברהם פריצול, ולמן דף י ואילך, שבו מוצגת הגיאוגראפיה ה'כללית', כולל הדברים על ארץ-ישראל ועל ירושלים, שאב ר' משה בר' אברהם את מרבית דבריו מן הספר של פטרוס ברטיוס.

ספרו של אברהם פריצול 'אגרת ארחות עולם', שבו השתמש ר' משה בר' אברהם, זכה לתפוצה ניכרת מאז הופעתו בדפוס בשנת שמ"ז.⁴ הוא עורר עניין רב בקהל הקוראים היהודי במאה הי"ז ובמחצית הראשונה של המאה הי"ח, על רקע התעניינותם של חוגים מסוימים במדעים, ובמיוחד בגיאוגראפיה ובתגליות החדשות. אמנם רק בשנת 1720 הדפיס את הספר ר' ישראל בן משה האלה מאופנבך, בהשמטת הקטע על דוד הראובני;⁵ אך מחברים שונים ציטטו ממנו כבר שנים רבות קודם-לכן, ביניהם מנשה בן ישראל, ר' דוד גאנו וטוביה כהן.⁶ העניין בגיאוגראפיה וביבשות החדשות שנתגלו, קשור היה גם במגמות משיחיות, שרווחו בציבור הקוראים היהודי. עיסוקו של

2 למשל, ההסתמכות על 'דש בוך יוסף בן גוריון' בדף ו ע"ב של 'תלאות משה' מצויה בספרו של פריצול, בפרק כ"ד, דף כז ע"ב.

3 ההסתמכות על 'איין בוך היישט דא נייא וועלט וועלכיש איז גידרוקט ווארן צו וינציאה... בדף ו ע"א ובדף ו ע"ב של ספרנו לקוחה גם כן מספרו של פריצול, פרק כ"ד, דף כז ופרק כ"ה, דף כח, ע"א.

4 על תפוצתו של הספר ועל מהדורותיו ראה בפירוט רב: D.B. Ruderman, *The World of a Renaissance Jew*: The Life and Thought of Abraham Ben Mordecai Farissol, Cincinnati 1981, pp. 164-166, 236-238 [להלן: רודרמן].

5 רודרמן, עמ' 165, 238. על דפוסו של האלה ראה: ח' פרידברג, תולדות הדפוס העברי בערים שבאירופה המערבית, אנטוורפן 1937, עמ' 102. בעיר זו ראה אור שנה לפני-כן [תע"ט] ספר תולדות עם ישראל ביידיש, הראשון שנכתב במקורו בלשון זו, ובו תיאור 'ירושלים בזמן הזה'. עליו ראה: ח' שמרוק וי' ברטל, 'ירושלים בזמן הזה לר' אלכסנדר בן משה עטהויון', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 445-458.

6 רודרמן, עמ' 166.

72

נדרים בקהלות שנה וזוהי למען שם הגדול
לברית ישראל:

פ"י ספרים א"ר משה ב"ר אברהם נת"ק
למסדרים גמס נסס וסל"ה

המלמדת אדם דעת חלקי ה' וז'
אקלימ'ס שלש חלקי הישוב
אסיגה אפריקה
ואיבופה!

ידבר נָכַח על האִים הרחוקים אשר
בקרוב מצאו כפינות פורטוגאל
עם הקוטב הדרומי :

ימצא בו מנהר סבטיון ומקומות היהודים
הסגורים אנהאיפה הם * וכל פרטי
גבולי ארץ ישראל * וכן עדן
שלמטה * קשט דברי
אמת !

הכינה וגם חקרה איש חיל רב פעלים
ר' אברהם פריצול ז"ל בעיר
פירארה שנתרפה לפ"ק:

וידעם בעיר ויניכיה בבית חזן דינארם תשרי שמו.
כ' ניסן בבלת עמים למוסר בי ישראלי:

Con licentia d' Superiori.

ההוצאות החוזרות במאה הי"ט.⁷ ה'אגרת' זכתה בשנת 1691 גם להוצאה מדעית ולתרגום לאטיני מלווה בהערות, שהדפיס ההבראיסט והביבליוגראף האנגלי איש אוקספורד, תומס הייד (Hyde).⁸ הייד גילה עניין בצד ההיסטורי והגיאוגרפי של החיבור ולא בחומר המשיחי שבו.⁹ ר' משה, לעומת זאת, הבליט את הצד האגדי שבספר והציג את הסיפורים על עשרת השבטים ונהר הסמבטיון כמהימנים לחלוטין. נראה, כי לא היה כל קשר בין תרגומי-עיבודו של ר' משה לבין המהדורה העברית של הייד. על-כל-פנים, לא ממנו לקח את הקטעים הנוספים, שבהם הרחיב את דבריו של פריצול, שכן אין כל דמיון בין הערותיו של הייד להרחבותיו של בעל 'תלאות משה'. עניין זה ראוי לציון, שכן תרגומו של הייד היה מוכר לישראל לנדאו ושימש אותו להדפסת מהדורתו.¹⁰

בתלותו הישירה של 'תלאות משה' בספרו של ר' אברהם פריצול ניתן להבחין כבר בשער. לא זו בלבד ששם של מחבר 'אגרת ארחות עולם' וספרו נזכרים שם במפורש, אלא שמחברנו העתיק, בניסוח שונה במקצת, גם דברים מתוך השער של הספר העברי, כגון: 'מצא בו מנהר סמבטיון ומקומות היהודים הסגורים אנה איפה הם'. ההשוואה עם מקורו העברי של 'תלאות משה' מעלה, שלפנינו קיצור סלקטיבי מתוך ספרו של ר' אברהם פריצול, בדרגות שונות של דיוק לעומת המקור. אין זה תרגום ממש, ששואף למסירה תואמת ומדויקת של המקור. פרק ד' של 'תלאות משה' — 'פון דיא צעהן שבטים' (על עשרת השבטים) — מבוסס מצירופם של הפרקים י"ד וכו"ד של 'אגרת ארחות עולם'. הדברים בידיש מתומצתים בצורה קרובה למקור, כאשר פה ושם נמצאים גם משפטים וקטעים שלמים שתורגמו ישירות מן המקור העברי, אך לא תמיד במדויק. השוואה בין פתיחתו של פרק י"ד של המקור העברי לדברים המקבילים בפתיחה לפרק ד' בידיש, עשויה להמחיש את היחס שביניהם:

<p>ל תועלת האגרת הזאת אשר חברתיה אני אברהם פריצולי לגלות לבלתי יודעים ארחות עולם. בחרתי לכתוב הפרק הזה יסובב קוטבו על מהלכי היהודי מהשבטים או שיהיה מיהודה נקרא שמו דוד בן שלמה שר צבא ישראל אשר בא וראינוהו בגלילנו זה גליל</p>	<p>נון וויל איך שרייבן וואש רבי אברהם פריצול שרייבט אין זיין ספר פֿון דיא צעהן שבטים: ער שרייבט דיזי ווארט: איך האב מיט מייני אויגן זעלברט גיזעהן דען זעלביגן בן אדם ער וואר איין פֿרומיר יהודי ער האט גיהייסן דוד בן שלמה איין זון פֿון איין יודישן ראט אדר</p>
--	--

7 שם, עמ' 166-165. על ישראל לנדא, בן 'הנודע ביהודה' ר' יחזקאל לנדא רבה של פראג, ומהדורת 'אגרת ארחות עולם' שהדפיס ראה: רות קסטנברג-גלדשטיין, 'פרקים לתולדות היהודים בארצות הצ'כיות', גשר 2-3 (59-60), תשרי תש"ל, עמ' 37-41.

8 *Iggeret Orhot Olam id est Itinera mundi, sic dicta nempe Cosmographia autore Abrahamo Peritsol*, Latina versione donavit & notas passim adjecit Thomas Hyde [...], Oxford 1691

9 רודמן, עמ' 165-164.

10 שם, עמ' 165. מהדורת הייד נדפסה שוב על-ידי גריגורי שרפ (Sharpe) בשנת 1767. תרגום לאטיני אחר של 'אגרת ארחות עולם' ראה אור על-ידי המומר בלאזיו אוגוליני (Ugolino), כעשרים שנה לפני מהדורת שארפ. אוגוליני פירסם את הטקסט העברי ותרגומו ללאטינית כחלק מאוסף בן שלושים וארבעה כרכים של ידיעות על היהודים, שהדפיס בוונציה בין 1744 ל-1769: *Thesaurus antiquitatum sacrarum: complectens selectissima clarissimorum virorum opuscula in quibus veterum Hebraeorum mores, leges, instituta, ritus sacri et civiles illustrantur*. וראה רודמן, עמ' 165, 237.

יענראל פֿון ישראל אונטער דיא צעהן שְׂבִטִים דער זעלביגער איז גיקומן צו רייזן אויז דער (מדבר חבור) אונ’ ער האט בריִכֿ מיט גיברִכֿט פֿון גיווישי לייט אונ’ פֿון חשוֹבִי לייט דיא קיין שקרים ניט שרייבן: דאש איז גישעהן אין דען יאר דא אן גישריבן האט רפ”ג אונ’ דער זעלביגער יהודי איז גיצוגן ביז ער קומן איז נוך פֿענעדיג אדר וויא מן עש שרייבט לק”ק ויניציאה אונ’ פֿון דארטן איז ער גיצוגן נוך רום: ¹¹

איטאליאה איך בא ממדבר חבור לפי דבריו וענינו. ימצאו הקוראים בו מרגוע לנפשותם פה ינוחו יגיעי חפץ כי לא אחטא בספור דברי כפי מה שידעתי מפי חשובים וראיתי במכתב אנשי אמת. והיודע האמתי כי הוא לבדו אמת אף כי מקטני אמנה בהבלים אני. זאת היא בשנת רפ”ג לאלף הששי שמועה שמענו מארץ הצבי דרך הדוגיאות מויניציאה במכתב עברי לאמור איך הגיע שמה יהודי אחד מהשבטים מגיד חדשות בקרב הארץ אין צורך בהגדות ההמה עד אשר עבר הים בשנת רפ”ד והגיע בויניציאה. ועלה ברומי.

עם כל השינויים שניתן להבחין בדברים המקוצרים בידיש לעומת המקור העברי, אין בידיש תוספת מתוך מקור אחר. ואכן נראה, שבשיטה זאת של קיצור ניבנה בדרך-כלל ‘תלאות משה’ כולו.

אף-על-פי-כן, מצויים בספר בידיש קטעים אחדים, לעתים נרחבים למדי, שמשה בר’ אברהם לא מצא אותם במקורו העברי של פריצול ומצא לנכון להוסיפם ממקור כלשהו, שלא צוין בגוף הספר. ב’אגרת ארחות עולם’, דף כו ע”ב מסופר בקיצור: ‘...ובו בים סוף הזה איים רבים הנה והנה רובם אי קאלאמיטא ¹² הם אשר הספינות שיהיו בם ברזל לא ילכו בסמוך להם’. משפט בודד זה הורחב בצורה ניכרת ביותר ב’תלאות משה’, דף ד ע”ב — דף ה ע”א:

... אין דען זעלביגן (ים) ליגן פֿיל אינזלן אונ’ איילענדר דיא זיין גרושי לענדר אונ’ וואונן דרויף אלירליא פֿעלקער אונ’ דארטן זיין גאנצי בערג אין (ים) זיא היישן מאגנעטן שטיינר דיא האבן איין טֶבֿע אן זיך דז זיא אל דש אייזן אן זיך ציהן אונ’ ווען פֿאר אזו איין בערג איין שיף פֿאר ביא פֿארט דש מיט אייזן איז בישלאגן אזוא ציהט דער בערג דש זעלביגער שיף צו זיך אונ’ הלט עז אזו פֿעשט אונ’ אזו שטרק ביא זיך דז עז אל זיין טאג ניט מער קען פון דען זעלביגן בערג אוועק פֿארן: דרום ווען מן אויף דען זעלביגן (ים) וויל פֿארן זוא מוז מן אויף אייטל שיפֿן פֿארן די מיט קיין אייזן ניט זיין בישלאגן זונשטן מוזן די לייט ביא די זעלביגן בערג בלייבן מיט אירי שיפֿן אונ’ מוזן פֿר הונגר שטערבן: אונ’ מן הוט אין אלי מעסין אונ’ מרקין אין אונזרי לענדר צו קויף טון די זעלביגער בערג קלייני שטיקליך שטיינר זיא הייסן מאגנעט שטיינר ווען. מן זיא אויף איין טיש ליגט אונ’ ליגט איין אייזן אדר נאדיל איין הלבי איל דר פֿון זוא לויפֿט די נאדיל צו דען מאגנעט שטיין ווייל זיא דער מאגנעט שטיין צו זיך ציהט: אבר ווען די זעלביגער שטיינר לנג אין אונזרי לענדר זיין זו פֿר לירן זיא איר קראפֿט:

11 תרגום לעברית: ‘עתה אני רוצה לספר מה רבי אברהם פריצל [!] כתב בספרו על עשרת השבטים: ראיתי כמו עיני אותו אדם הוא היה יהודי ירא שמים שמו היה דוד בן שלמה בנו של יועץ או גנרל של ישראל שבין עשרת השבטים. איש זה בא ממדבר חבור והוא הביא מכתבים מאנשים ידועים ומאנשים חשובים שלא כותבים שקרים: זה קרה בשנה הכתובה רפ”ג ואותו יהודי נסע עד שהגיע לפענעדיג או כפי שכותבים לק”ק ויניציאה ומשם נסע לרומא’.

12 באיטלקית קאלאמיטא — אסון.

תרגום : באותו הים מצויים איים רבים שהם ארצות גדולות ועליהם עממים שונים וישנם שם הרים שלמים בים הקרואים אבני מגנטים, שיש להן טבע למשוך אליהן ברזל וכאשר לפני הר כזה מפליגה אוניה המכוסה ברזל, מושך ההר את האוניה ומחזיק אותה על ידו כל כך חזק שהיא אף פעם לא יכולה להפליג מאותו ההר : לכן, אם רוצים להפליג בים הזה חייבים להפליג אך ורק באוניות שלא מכוסות ברזל, אחרת עלולים האנשים להישאר אצל ההרים הללו עם אוניותיהם והם עלולים למות מרעב: ובכל הירידים במדינותינו ניתן לקנות חתיכות אבן קטנות מאותם ההרים, קוראים להן אבני מגנט. כאשר מניחים אותן על השולחן וחצי אמה מהן מניחים ברזל או מחט, רץ המחט אל אבן המגנט, משום שאבן המגנט מושכת אותו: אבל כאשר אותן האבנים נמצאות זמן רב במדינותינו הם מאבדות את כוחן:

לאחר הדברים הללו מוסיף ומסביר עוד משה בר' אברהם את עניינו של המצפן ('קומפאס') ואף מתרץ בפני קוראיו, איך הימאים של שלמה המלך הסתדרו בזמנם ללא מצפן. ורק אחרי תוספות נרחבות אלו, על-פני קרוב לשני עמודים, חוזר הוא אל הדברים שב'אגרת ארחות עולם', בהמשך למשפט שהובא לעיל. בתוספות אלו ניכרת שאיפה ברורה להוסיף ולהסביר ולמשוך את לבו של הקורא בסיפורים מעניינים, תוך סטייה ניכרת מן המסופר בקיצור נמרץ במקור העברי. זאת ועוד אחרת: פרק ח' של 'תלאות משה' — 'פון גן עדן' (על גן העדן) — מבוסס על פרק ל', המסיים את 'אגרת ארחות עולם' והדן 'על עסק מציאות מקום הגן עדן'. בעל 'תלאות משה' חוזר בתרגום ליידיש על דברי הפתיחה של הפרק, כי 'בעניין מקום גן עדן... נבוכו בו חכמים, כי לא ידעו מקומו' ('רבי אברהם פריצול זאגט אל דיא חכמים זיין פֿר טומלט אין דיור (שאלה)'). ובהמשכו של הפרק הוא מוסר, בקיצורים ניכרים, את דברי מקורו העברי, שהציג ללא הכרעה ובצורה ביקורתית את הדעות השונות על מקומו של גן העדן על אדמות. בסיומו של הפרק ביידיש (דף ט ע"ב) מוסיף בעל 'תלאות משה' דברים מאלפים משלו:

(סוף דבר) זוא וועלן מיר דש (גן עדן) זוכן זוא לנג אז מיר לעבן דהיינו מיר וועלן פֿרום אונ' גוט זיין וויא עז הש"י גיבאטן הוט אזו ווערן מיר (כוודאי) נאך אונזרן לעבן גיפֿונדן דש (גן עדן) וועלכיש הש"י הוט אן גיברייט צו דיא (צדיקים אכ"ר): ביז אהער גין דיא ריד פון ר' אברהם פריצול זיין ספר אגרת ארחות עולם: נון וויל איך ווייטר שרייבן וואש איך גיפֿונדן האכ אין ווארהפֿטיגי (ספֿרים) דיא דען גאנצן עולם בישרייבן:

תרגום : סוף דבר, כך נחפש את גן העדן כל עוד אנו חיים. דהיינו נהיה יראים וטובים כפי שציווה הש"י ואז ודאי נמצא את גן העדן שהש"י הכין לצדיקים לאחר חיינו, אמן כן יהי רצון: עד כאן דברי ר' אברהם פריצול בספרו אגרת ארחות עולם. עתה אמשך לכתוב מה שמצאתי בספרים מהימנים המתארים את העולם כולו:

מעבר לציון מקורו העברי במקום זה, שבו מסתיימת תלותו הישירה של 'תלאות משה' בספרו של ר' אברהם פריצול ומתחילה התלות הישירה בספרו של ברטיוס, ניכר בסיום זה קורטוב של אירוניה בהתייחסות של מחברנו לחיפושי גן העדן במציאות הארצית, המלווה בהעתקה חסודה של גן העדן לעולם שכולו טוב. נימה דומה אנו מוצאים גם בסיומו של הספר, בפרק י"ד האחרון

— 'פון דער גאולה' (על הגאולה), שכולו מקורי של מחברנו (ראה בנספח). אך לפני שנדון בסיום זה מן הראוי לעמוד על דמותו הססגונית של משה בן אברהם, המחבר והמדפיס.

ב.

משה בן אברהם אבינו,¹³ משה דרוקר,¹⁴ פולק,¹⁵ Moses Abraham, Moses Abrahamsz Israelita או משה אברהם איזראליטה, כפי שהוא חתם וכונה בתעודות לוועזיות, הינו דמות ידועה למדי בתולדות הדפוס העברי. מוצאו של גר זה, כפי שמסתבר משמו, היה מניקלשבורג.¹⁶ משם עבר לפראג ולפולין. ככל הנראה מפולין הגיע לאמסטרדם. הופעתו הראשונה באמסטרדם לוטה בערפל. עדויות ודאיות עליו הגיעו אלינו מן הספרים, שסידר בעיר זו למן שנת 1686. אותה שנה אנו מוצאים את שמו כמי שהוציא לאור את ספר 'יון מצולה' לנתן-נטע הנוכח בתרגום ליידש.¹⁷ שמו מופיע בסיומיהם של כל הגליונות של ה'דינשטאגשי' וה'פרייטאגשי' קורנטיין, העיתון הראשון ביידש, שהופיע באמסטרדם למן חודש אוגוסט 1686 בדפוסו של אורי פייבוש הלוי, ולמן יוני 1687 בדפוסו של דוד תרטס. בגליונות שהופיעו בבית-הדפוס הראשון הוא היה חתום: 'על ידי המסדר הר' משה בר אברהם אבינו זצ"ל'. בדפוס השני הושמטה התיבה 'המסדר'. יש מקום לסברה, שחלקו של משה בן אברהם ב'קורנטיין' לא היה מוגבל אך ורק למלאכת הסידור בדפוס. קרוב לוודאי, שהוא גם ליקט בעצמו את הידיעות מעיתונים בגרמנית או בהולנדית (הדברים טעונים עוד בדיקה) והעתיקם לאות עברית למען היהודים שלא ידעו לקרוא אותיות ה'גלחות'.¹⁸ כעבור עשרים וחמש שנה, בשנת 1711, עשה המחבר משה בן אברהם בהאלה עבודת העתקה דומה במהותה באותו החלק של 'תללות משה', המבוסס על התרגום הגרמני של ספרו של ברטיוס.

פעילותו של ר' משה בתחום העברית ידע מספרות בלשונות האירופיות לקוראים היהודים נתקיימה באמסטרדם בתקופה סמוכה לזו של פעילות גר אחר בשטח קרוב. ר' אברהם בן יעקב, שהיה כומר גרמני ונתגייר, הדפיס בשנת תנ"ה באמסטרדם מפת ארץ-ישראל בעברית, שנכללה

13 כמקור עיקרי וראשוני לתולדותיו של האיש משמשים הדברים שנרשמו בספרים שהוא ובני משפחתו הדפיסו. דברים אלו הועתקו ברובם בקטלוג המונומנטלי המפורסם של מ' שטיינשניידר לספריית בודליאנה באוקספורד (Catalogus Librorum hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana, Berlin 1852-1860). וראה בערך על משה בן אברהם, מס' 8832 עמ' 2994-2995, וכן ההפניות שם לספרים באותו קטלוג. דברים המבוססים על חומר ארכיוני, אודות ישיבתו של משה בן אברהם בעיר האלה, ראה: M. Freudenthal, *Aus der Heimat*, Mendelsohns, Berlin 1909, pp. 175-188, 246-249. סיכום הדברים במקורות הנ"ל הביא א' יערי, מחקרי ספר, ירושלים תשי"ח, עמ' 249-250. על פרשת פשיטת הרגל של משה בן אברהם בשנת 1689/1690, על-פי חומר מתעודות ארכיוניות, ראה: I.H. Van Eeghen, 'Moses Abrahamsz, Boekdrukker in Amsterdam', *Studia Rosenthaliana*, 6 (1972), pp. 58-69.

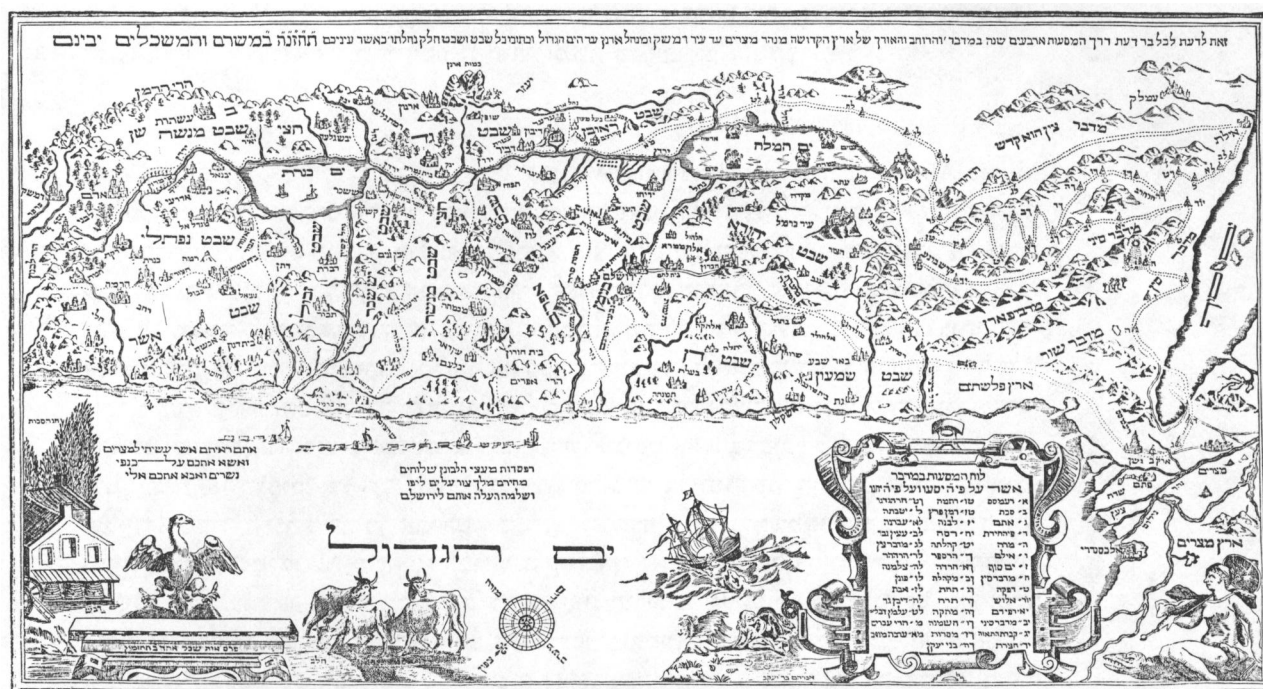
14 כך בישר ההיסטוריון על השרפה בק"ק ורנקפורט שנרפס בהאלה, מס' 3647 בקטלוג של שטיינשניידר.

15 כך לפי ואן-אייכן (לעיל, הערה 13), עמ' 58.

16 ראה את התיאור של 'ברכת המזון', עם תרגום ליידש, אמסטרדם תנ"ד (1694), שנדפס בבית דפוסו והדברים של בנו, ישראל, 'הפועל במלאכת הקודש', בסוף הספר על אביו, 'המדפיס הגר צדק כהרר משה בר אברהם אבינו מקק ניקלשבורג מבית הארנבת' (מס' 2623 בקטלוג של שטיינשניידר). שטיינשניידר מזהה את 'בית הארנבת' עם Haselburg כ"Domus leporum" (בית-מצורעים). ייתכן, שיש קשר כל שהוא בין גיורו ושייכותו לבית מצורעים. פרידנטל טוען (לעיל, הערה 13), עמ' 176) שהזכרת 'בית הארנבת' מצביעה על שם משפחתו Haase מלפני ההמרה.

17 ראה אצל שטיינשניידר, מס' 4, 6637.

18 על כך ראה: ח' שמרוק, ספרות יידיש: פרקים לתולדותיה, תל-אביב 1978, עמ' 29-33.

מפת ארץ-ישראל של ר' אברהם בן-יעקב (תנ"ה, 1695)

בהגדת אמסטרדם הידועה. מפתו הושפעה בצורה בולטת מחיבורו של כריסטיאן ואן-אדריכס (Christiaan Van-Adrichem, 1533-1585) שראה אור בשנת 1590 באמסטרדם, Theatrum Terrae Sanctae et Biblicarum Historiarum cum Tabulis Geographicis¹⁹ וכמה מן המסורות הגיאוגרפיות הנוצריות הכלולות בה דומות לידיעות על ארץ-ישראל ששאב ר' משה מן הספר של ברטיוס. הקירבה בדרכי השימוש של שני הגרים, יודעי הלשונות הזרות, בחומר גיאוגרפי בעל אופי נוצרי מובהק, שופכת אור על אפיק רב-עניין להתפשטותן של ידיעות מתחום התרבות האירופאית אל תוך החברה היהודית. המדפיס הגר' ר' משה פעל אפוא באמסטרדם תוך מיזוג מגמות לפופולריזאציה של החידושים הגיאוגרפיים ולהפצת 'חדשות' מרחבי העולם עם אווירה משיחית, ששררה בחוגים יהודיים ונוצריים מסוימים במפנה המאות י"ז-י"ח.

כבר בשנת 1689 אנו מוצאים את משה בן אברהם בעסקי הדפוס ומכירת ספרים עבריים. כעבור זמן קצר הוא הסתבך בעסקיו ופשט את הרגל. הוא המשיך לפעול באמסטרדם כמדפיס וכמוכר ספרים עד שנת 1694.²⁰ אותה שנה הוא עוד נרשם בגילדה של מוכרי הספרים²¹ והוציא את 'ברכת המזון' עם תרגום לידיש, שסודר בידי בנו ישראל 'בבית ובמצות כהר"ר משה בר אברהם אבינו'.²² כבר בשנת 1694, ככל הנראה, נאלץ משה בן אברהם, מסיבה כלשהי, לעזוב את אמסטרדם, יחד

19 על המפות של ואן-אדריכס ראה להלן.
20 ראה ואן-איון, לעיל, הערה 13.
21 שם, בתעודה שנדפסה בעמ' 69.
22 ראה לעיל, הערה 16.

עם כל בני משפחתו הענפה. המשפחה נדדה לברלין, משם לפראנקפורט דאודר ומשם לדסאו. למן שנת 1706 עד 1717 ישבה המשפחה בהאלה הסמוכה ללייפציג. גורלו של משה בן אברהם לאחר 1717 לא ידוע. מניחים, שנפטר בשנת 1733 או 1734.²³

למשה בן אברהם אבינו היו עשרה ילדים. כולם, כולל בנותיו, למדו את מלאכת הדפוס עוד בצעירותם ועזרו למשפחה.²⁴ נראה, שלמן עזיבתה את אמסטרדם לא מצאה משפחת המדפיס הגר אפשרות להשתקע בכל אותם המקומות שנימנו למעלה. על השנים למן עזיבתם את אמסטרדם ועד כיום להאלה לא נשתמרו כמעט כל ידיעות. אך מימי ישיבתם בהאלה עצמה, התקופה שבה הופיע ספר 'תלאות משה' בעיר זאת, נשתמרו תעודות לא-מעטות בארכיונים גרמניים, הזורות אור בהיר על המצוקה של משה בן אברהם ובני משפחתו.

מסתבר, שהוא הגיע להאלה על-פי הסכם עם האוניברסיטה המקומית, שהעסיקה אותו בהדפסה של ספר-מקרא בבית-דפוס, שנמצא בבית-היתומים המקומי. בנו ישראל נרשם לאוניברסיטה, ככל הנראה כדי להוסיף תוקף לבקשה לזכות הישיבה במקום. אך כל אלה לא הספיקו. לישיבתה של משפחת המדפיסים בהאלה התנגדו היהודים המקומיים, בעלי הפריבילגיות. כעבור זמן-מה, בשנת 1707, השיג בברלין משה בן אברהם זכות-ישיבה בהאלה, אבל תוך התחייבות מפורשת שלא יעסוק במסחר. ככל הנראה בניגוד להתחייבות זאת, הוא בכל זאת הקים בית-דפוס עברי בהאלה, שפעל שם בין השנים 1709-1714. על ספרים אחדים שהופיעו בבית-דפוסו זה לא צוין מקום ההדפסה;²⁵ על ספרים אחרים, כמו 'תלאות משה' משנת 1711, צוין המקום במשחק-מלים, תוך הצבעה על מעמדו כתושב ארעי, כמי שעדיין מתייחס לק"ק אמסטרדם, אך 'הנטה משם והלא-ה'; או כפי שצוין בספר אחר שהופיע בדפוסו אותה שנה, 'נרפס על ידי המדפיס עבד יהוה ואלוף לביתו הר"ר משה בר אברהם אשר נטה אהל"ו לעיר הסמוכה לעיר לייפסיק' — היא, כמובן, האלה.²⁶

ישנם רמזים ברורים למדי, שתלאותיו של משה בן אברהם נבעו ככל הנראה גם מהיותו גר,²⁷

23 הכל לפי פריינדטל, לעיל, הערה 13. יערי כותב ([לעיל, הערה 13], עמ' 249), כי אחרי שעזב את האלה היה משה בן אברהם בהלברשטאט, אך אינו מביא מקור מפורש לדבריו.

24 שטיינשניידר (עמ' 2994) מונה שבעה ילדים בלבד. אך כדבריה של בתו געלה, בסוף הסידור 'תפלה למשה' (האלה, ת"ע, שטיינשניידר, מס' 2290, 8114), היו לו לר' משה בר' אברהם עשרה ילדים: 'געלה בת הר"ר משה המדפיס ואמי מרת פריידה בת הר"ר ישראל כץ ז"ל האט מיך צווישן צעהן קינדער ש"י גיבארן' (... אותי בין עשרה ילדים שיחיו ילדה). הבת שסידרה את הספר הזה, 'פון אן פאנג ביז צום ענד' (מראשיתו ועד סופו) מציינת שם: 'איך בין איין בתולה נאך עטוואש אונטר צוועלף יארן' (הנני בתולה בת מעט מתחת לשנים עשרה) אחותה עלה סידרה מהדורה קודמת של אותו סידור (דעסא תנ"ך, שטיינשניידר, מס' 8093), בהיותה בת תשע: 'עלה בת משה איש הולאנד, מייני יאר זיין גיט מער אז ניין, צווישן זעקש קינדערן בין איך איין בת יחידה, אליין ...' (... גילי לא יותר מתשע שנים, בין ששה ילדים הנני בת יחידה לבדי). משמע, שלאחר 1696 נולדו למשה בן אברהם עוד ארבעה ילדים. על בנותיו של ר' משה, עלה וגעלה, ראה: א"מ הכרמן, נשים עבריות בתור מדפיסות, מסדרות, מוציאות לאור ותומכות במחברים, ברלין תרצ"ג, מס' 15, 18; יערי (לעיל, הערה 13), עמ' 262-263. לדמותה של געלה בת ר' משה בר' אברהם הקדיש המשורר איציק מאנגער את רשימתו 'געלע', נאָענטע געשטאַלטן און אַנדערע שריפטן, ניו-יאָרק 1961, עמ' 7-12.

25 רשימת הספרים שהדפיס בהאלה מובאת אצל פריינדטל (לעיל, הערה 13), עמ' 246-249.

26 בשער של 'שחיטות ובדיקות' של מהר"י ווייל עם קיצורים ביידיש — שטיינשניידר, מס' 54, 5631; פריינדטל (לעיל, הערה 13), מס' 41. וראה גם שם, עמ' 185, הערה 1.

27 הבדיקה העלתה, שבספרים שנדפסו בהאלה צוין בדרך-כלל 'משה בן אברהם' סתם, ללא 'אבינו זצ"ל' בהמשך או 'משה באו"ל'. האם היתה כאן כוונה לא להבליט את עצם היותו גר? בתו מספרת במפורש על מעמדה בהאלה, שבגללו נאלצו 'לשתוק': 'וויא וואול איך מוז שווייגן שטיל, איך אונ' מיין פֿאַטערש הויז טארן גיט ריידן

שער הנוסח הלטיני
המקורי של ברטיוס
(פרנקפורט דמיין, 1612)

שלא זכה ליחס אוהד ולעזרה באותן קהילות שבהן ניסה להשתקע. אך קרוב לוודאי, שבעיית השתקעותו במקום כלשהו באשכנז היתה גם קשורה בהשגת חזקת־יישוב; ולא נטו להעניק זכות זאת לבעל משפחה מסועפת כזאת. הצבעה מפורשת למדי על כך אנו מוצאים בסיומו של ספר 'תלאות משה', בפרק האחרון על הגאולה, שאינו תלוי במקור ישיר כלשהו והמעלה הדים מהתנסותו הקשה של בעל החיבור. בראשיתו של פרק סיום זה מתלוצץ ולועג משה בן אברהם לאלה, שבכל מלחמה מחפשים אתחלתא דגאולה, ואחר־כך מבקר את אלה מבין היהודים השואפים כל אחד למדינה בשביל עצמו. אותם יהודים יוכלו להיעזר בספרו, שבו צוינו מספיק מדינות לכולם. אך דבריו — 'ובאשכנז נשארים בחורים ובתולות ברווקותם בגלל תיקון חזקת הקהילה העגום' ובהמשכם התלונה, ש'בימינו המלכים הם מלכי חסד, אם רק בעצמנו לא היינו מגרשים' — מקבלים משמעות של קובלנה אישית של ר' משה, שחזה כל זאת מבשרו. מסתבר אפוא, שהנימה האירונית והלגלגנית המתגלה ב'תלאות משה', היה לה יסוד אוטוביוגרפי מובהק.

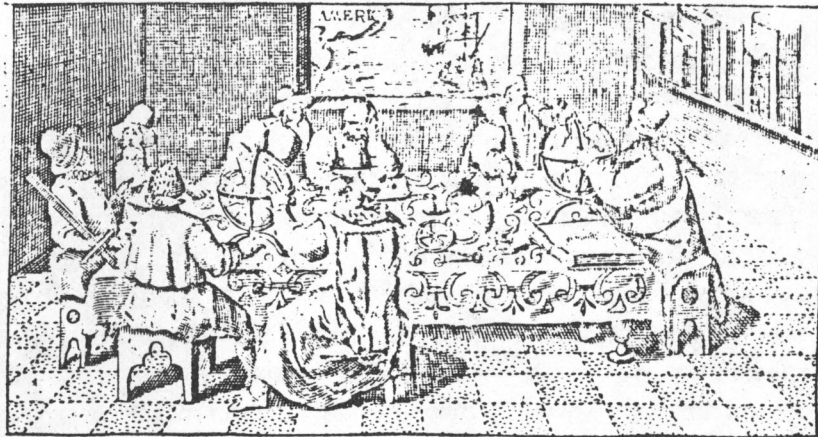
ג.

השימוש שעשה ר' משה בן אברהם בספרו של פטרוס ברטיוס לשם כתיבת הקטע על ארץ־ישראל, דומה לדרכו בספר 'אגרת ארחות עולם'. לפניו עמדה ככל הנראה מהדורה גרמנית של החיבור הלאטיני של ברטיוס, טבולרום גיאוגרפיקרום מהדורת אמסטרדם 1600, שראה אור גם בשנים

130

פיל... (כיוון שאני חייבת לשחק, לי ולבית אבי אסור לדבר הרבה). והצביע על כך כבר פרוידנטל (לעיל, הערה 13), עמ' 183, הערה 1.

PETRI BERTII
Geographischer eyn oder zusammengezogener Tabela
Fünff unterschiedliche Bücher. In deren I. die ganze Welt in gemein.
II. EVROPA. III. AFRICA. IV. ASIA. V. AMERICA
vorgelbdt und beschriben wirdt.

Gebruckt in Frankfurt durch Matth. Beckern In Verlegung Heinrich Lorenzen. Im Jahr 1603.

שער התרגום הגרמני
של ספרו של ברטיוס
(אמסטרדם, 1603)

1602, 1603, 1606, 1616 ו-1618.²⁸ חיבור זה של ברטיוס, הכולל תיאורים קצרים של כל חלקי-תבל בלוויית מפות מרובות, זכה לתפוצה רחבה ביותר ולתרגומים לא-מעטים במהלך המאה הי"ז. בגרמנית ראה אור בפרנקפורט בשנת 1612, בתרגומו של פטר אופנבאך,²⁹ וחזר ונדפס בצורה זוהה לחלוטין באמסטרדם בשנת 1650.³⁰ ר' משה נטל מן העמודים 690-694 שבספר הרביעי ('Von Palaestina oder Dem Landt Canaan') את תיאור ארץ-ישראל והגישו לקורא בידיש בקיצורים ושינויים. מחלקים שונים בספרו של ברטיוס שאב את החומר לנוסח מקוצר של הפרקים הגיאוגרפיים הכלליים: פרק ט' – 'פון גרונלאנד' (גרינלנד), פרק י' – 'פון אפריקא אונ' אירי לענדר' (על אפריקה וארצותיה),³¹ פרק י"א – 'פון אמעריקא אונ' אירי לענדר' (על אמריקה וארצותיה),³² פרק י"ב – 'פון אסיא אונ' אירי לענדר' (על אסיה וארצותיה), הכולל את תיאור

28 לפנינו עמדה מהדורת אמסטרדם 1603, המצויה בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. לפירוט

המהדורות הלאטניות ראה קטלוג ה-British Museum, בערכים תחת Bertius, Petrus

29 Petri Bertii, *Geographischer eyn oder zusammengezogener Tabela* [...]. מהדורה נדירה זו היתה לעינינו בספריית הקונגרס בושינגטון. הספר מצוי גם בספריית העיר ארלנגן בגרמניה. תודתנו נתונה למר הרמן זיס, שהואיל בטובו להמציא לנו צילום של העמודים הנוגעים למחקר.

30 עמוד השער במהדורת 1650 שונה מזה של מהדורת 1612 / Petri Bertii, *Beschreibung der gantzen Welt* [...]. *abgebildet mit sehr schonen cosmographischen Land Tafeln*, אך יתר חלקי הספר זהים לחלוטין בעימוד ובסידור השורות.

31 הוא מזכיר את מקורותיו כמה פעמים, למשל: דף יד ע"א (בערציאוס אין זיין דריטן בוך, דף תקצו); דף יד ע"ד (שם, דף תקצט).

32 בתיאור אמריקה מוסיף ר' משה משפטים בעלי אופי אקטואלי, המתאימים לראשית המאה הי"ח: 'אמריקה נקראת העולם החדש כי מצאו אותה לראשונה לפני מאתים ועשרים שנה' (דף יז ע"ב). הספר אמנם נדפס בשנת 1712, 220 שנה לאחר שנת 1492, שנת גילוי היבשת החדשה.

ארץ-ישראל על-פני שניים מתוך שבעת עמודיו, ופרק י"ג — 'פון איברופא אונ' אירי לענדר' (על אירופה וארצותיה), המשתרע על-פני קצת פחות משני עמודים. בפרקים הללו הביא ר' משה ידיעות נבחרות מתוך ספרו של ברטיוס והוסיף דברים על היהודים בארצות השונות. הקטע על ארץ-ישראל ארוך מתיאור אירופה, ובכך מובלט אופיו היהודי של החיבור. אך למרות מרכזיותה של ארץ-ישראל מבחינה כמותית, אין התיאור עצמו יהודי באופיו, אלא הולך בעקבות המקור, שרוחו נוצרית במובהק. ניכר, כי ר' משה נקט, בדומה למחברים אחרים שעסקו בחומר יהודי ונוצרי, הפרדה בין החלק היהודי לבין החלק הכללי; ותיאור ארץ-ישראל בהווה — הארץ הריאלית — שייך במפורש לחלק הכללי.³³ ר' משה רק התאימו באופן חיצוני לקורא היהודי, תוך שהשמיט חומר גיאוגרפי מרובה הקשור לדת הנוצרית, מראי-מקומות לספרות הנוצרית ואיזכורים של מקומות הקדושים למאמינים הנוצרים. כך, למשל, השמיט לחלוטין בפרק על ארץ-ישראל כמעט את כל תיאור מהלך נהר הירדן דרומה מאזור דן, שברטיוס הרחיב בו ביותר.³⁴ במקור הגרמני כולל הקטע על הירדן מראי-מקומות מהירונימוס ומספרי פליניוס ונזכרים בו המקומות המקודשים לנצרות שסביב הכנרת, כפר-נחום (Capernaum) וכורזים (Corazim).³⁵ לעומת זאת, שייר ר' משה את תיאור ים-המלח, המלא פרטים מעניינים ומושכים את לב הקורא, ואין בהם כל נגיעה לספרות הנוצרית ולמקומות הקדושים לנצרות.³⁶ יתירה מזו, הוא אף הרחיב את הידיעות על מזורותו של ים-המלח והזכיר את סדום ועמורה, שאינן נזכרות אצל ברטיוס. נראה, שתיאור ארץ-ישראל של ר' משה נערך באופן, שימשוך את לב הקורא בידיעות יוצאות-דופן ונוקה מכל זכרי מקורות נוצריים. יחד עם זאת, העתיק הוא ללא בדיקה שגיאות דפוס שבתרגום הגרמני של ברטיוס (שחדרו ממהדורת 1612 לזו של 1650): בעמ' 651 בספר הגרמני נדפס בטעות 'הים האדום' (Rohte Meer) במקום 'ים המוות' ('Tote Meer'), שהוא כמובן שמו הידוע של ים-המלח, ומופיע כך גם במקור הלאטיני של הספר (Mare Mortuum).³⁷ ר' משה לא שינה בספרו את השם!

עריכה זו של תיאור ארץ-ישראל, על-יסוד הפרק בספרו של ברטיוס, מודגמת באופן ברור בקטע העוסק במקורות נהר הירדן ובהסבר לשם 'ירדן'. ברטיוס מזכיר את הירונימוס, כמקור לידיעה בדבר מוצא הירדן משני נהרות בשם 'יר' (יור; Jor) ו'דן' (Dan).³⁸ ואכן, מדובר פה במסורת עתיקת-יומין, שהגיעה לספרות הגיאוגרפית הנוצרית ולתיאורי הנוסעים האירופים בימי הביניים מן ה'אונומסטיקון' של אבסביוס.³⁹ כך מתוארים מקורות הירדן בספרות עוליה-הרגל

33 לא בכדי מדבר ר' משה על השוני בין ארץ-ישראל של תקופת 'הספרים הקדושים' לבין הארץ בימינו, שהשתנתה לחלוטין: ארץ-ישראל היהודית היא בעיניו משהו אחר לחלוטין מאשר הארץ המציאותית, כפי שהיא נלמדת מתוך ספר גיאוגרפיה נוצרי. כמובן זה שייך 'תלאות משה' כמובהק ליצירה היהודית של ימי הביניים: זיקתו לארץ-ישראל הממשית קלושה ביותר ואין בה מאומה מן הצירוף בין טבע ונוף לתולדות עם ישראל, שנחדש במאה הי"ט.

34 ברטיוס, מהדורת 1612, עמ' 691.

35 למשל, פליניוס בפרק ה-15 של ספרו ה-5 (שם, שם).

36 שם, שם.

37 שם (לאטינית), מהדורת 1603, עמ' 566; ברטיוס, מהדורת 1612, עמ' 691.

38 שם, מהדורת 1612, עמ' 689.

39 על כך ראה: ספר האונומסטיקון לאבסביוס, תורגם בצירוף הערות בידי ע"צ מלמד, 'ירושלים תשכ"ו', עמ' 37, הערה 4 ל'דן' (מס' 369). גלגול-מסורת זו ראה בתיאורי נוסעים נוצרים אצל מ' איש-שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל-אביב תשל"ט, עמ' 312 — מסעו של ג'והן סאנדרסן בשנת 1601.

קטע מוגדל מתוך מפת
יעקב בן אברהם צדיק
(1621) ובו מצוינים שני
מקורות הירדן: עין יאר
ומעין דן

וכך גם במפות מן התקופה הסמוכה לזמן פרסום 'תלאות משה'. בין השאר חוזר על התיאור הזה הכארטוגראף כריסטיאן ואן-אדריכס,⁴⁰ שהדפיס בשנת 1509 באמסטרדם ספר מלווה במפות של ארץ-ישראל ובו נחלות השבטים (Theatrum Terrae Sanctae). למפות אדריכס היתה השפעה על מיפוי ארץ-ישראל במאות שלאחר-מכן, ובין השאר ניתן לראות את השפעתו גם במפה שבה ליווה ברטיוס את הפרק הנדון.⁴¹ ר' משה לא זו בלבד שלא הזכיר את הרקע הנוצרי לידיעה זו ולא הביא את שמו של הירונימוס, אלא אף לא טרח להביא מן המקורות היהודיים את מראי המקומות המאששים מסורת זאת מן הצד היהודי.⁴² קרוב לוודאי, שאף לא ידע, כי לידיעה כל-כך 'נוצרית' זאת יש מקבילות בתוספתא ובתלמוד הבבלי. הווה אומר: לפנינו ציור פופולארי, שערך ר' משה מכמה מרכיבים מכלל הידיעות על ארץ-ישראל שהביא ברטיוס, מבלי שעייין במקורות הקדומים. כך הוא הדבר גם בחלק ההיסטורי של תיאור ארץ-ישראל. ר' משה שאב את ידיעותיו ממקור

40 ד' וילנאי, המפה העברית של ארץ-ישראל, ירושלים 1968, עמ' יז — מפת ארץ-ישראל של אברהם בן יעקב, תנ"ה.

41 ברטיוס, מהדורת 1612, עמ' 690. על מפתו של אברהם בן יעקב, שהושפעה ממפות ואן-אדריכס הגר, ראה: M. Steinschneider, *Jüdische Schriften zur Geographie Palästinas*, 'ירושלים' של א' לונץ, ד (1892), מס' 48, עמ' 1-2. והשווה: שטיינשניידר מס' 695.

42 מלמד (לעיל, הערה 39), שם. מסורת זו מצויה בתוספתא, בכורות, ז, א; בבלי, בכורות, נה ע"א.

בעל רוח נוצרית מובהקת וניקה אותו, אך באופן שטחי, מזכרי הנצרות. למקדשים שבנה אדריאנוס בירושלים בתקופה הסמוכה למרד בר-כוכבא, קרא 'תיפלות' – שם הגנאי המקובל בספרות היהודית המסורתית לבתי עבודה-זרה ולכנסיות נוצריות,⁴³ אך כל הידיעות שהביא שאובות מן המקורות הנוצריים. אמנם השמיט את תיאור חורבן ירושלים של ברטיוס, שכלל את המלים 'im Jahr nach Christi unser Erlösers und Seligmachers Geburts 73' (בשנת 73 אחרי הולדת כריסטוס מושיענו וחוננו),⁴⁴ ורמז בפירוש למסורת הנוצרית בדבר נבואת ישו על חורבן העיר, אך לא המירו בחומר המצוי בתלמוד ובמדרשים.⁴⁵ גם כאן בולטת מגמת הפישוט: ברטיוס הביא תאריכים למניין הנוצרים השגויים לעתים, כמו במקרה של כינוס קלרמון לפני מסע-הצלב הראשון (שם נרפס 1907 במקום 1097), ואילו ר' משה חישב למען קוראיו את מניין השנים וטעה בו טעויות גסות, המלמדות על מידת חוסר זהירותו בטקסט. ברטיוס דן בכיבוש המוסלמי החוזר של ארץ-ישראל בתקופת מסע-הצלב ומזכיר את שנת 1217. לאחר-מכן הביא את התאריך 1517 כשנת הכיבוש התורכי של ארץ-ישראל.⁴⁶ לר' משה השתבש כנראה המספר 17 והדפיס בספרו כי שבע-עשרה שנה לאחר שנת 1217 כבש התורכי את ארץ-ישראל, בשנת ע' (היא 1510 ולא 1517!). בכל זאת ניכר כאן, כי המחבר סבר שמסע-הצלב ראויים להרחבה עבור הקורא היהודי והשאיר את הנוסח המפורט של ברטיוס כצורתו דווקא בקטע הזה. לעומת זאת, אין זכר לכל חומר מן הספרות הכרונוגרפית היהודית של סוף ימי-הביניים.

אף הגיאוגרפיה של ירושלים 'בזמן הזה' היא נוצרית מובהקת ומתמקדת בשאלת מקומם של שני ההרים במערב העיר, ביחס לחומות ירושלים של תקופת ישו. בעל 'תלאות משה' מזכיר במפורש את הגולגותא, מקום צליבת ישו, שהיה מחוץ לעיר בימי בית-שני, ובכך הוא נצמד למסורת הנוצרית על צליבת ישו מחוץ לחומות, בסמוך ל'שער המשפט'.⁴⁷

תיאורי ירושלים וארץ-ישראל בספר 'תלאות משה' הם אפוא חומר נוצרי מובהק שסולקו ממנו באופן שטחי זכרי המקור הלא-יהודי. מטרת הספר היתה ככל הנראה פופולארית מובהקת והוא לא נועד ללמדנים וליודעי הספרות העברית הכרונוגרפית. בכך ניתן לראות במחברנו דוגמה נוספת לחלקם של גרים בהחדרת חומר מדעי בלבוש פופולארי לקהל קוראים יהודי, שלא היה אמון על הספרות הרבנית מזה ועל הספרות בלשונות האירופאיות מזה. ספר הגיאוגרפיה הראשון ביידיש, שבו תיאור נוצרי מובהק של ארץ-ישראל, וחלקו האפשרי של ר' משה בן אברהם מהאלה במפעל החלוצי של הוצאת העיתון הראשון ביידיש באמסטרדם (ראה לעיל) משתלבים יפה בפעילותו להפצת הידע החילוני-אירופי בקרב היהודים, ולו ברמה הפופולארית.

43 בעברית אשכנזית וביידיש עד לתקופתנו.

44 ברטיוס, מהדורת 1612, עמ' 692.

45 ואף לא בידיעות מן הספרות הכרונוגרפית היהודית של ימי-הביניים.

46 ברטיוס, מהדורת 1612, עמ' 693.

47 כמוהו, כמחבר אחר שפירסם בתקופה סמוכה ספר ביידיש הכולל תיאור ארץ-ישראל, הוא ר' אלכסנדר בן משה עטהויון. ראה שמרוק וברטל (לעיל, הערה 5), עמ' 451, הערה 29.

נספח: קטעים מתוך ספר 'תלמות משה'

מתוך פרק י"ב: פֿון (אסיאה) אונ' פֿון אירי לענדר (דף כ, עמ' ב — כא, עמ' ב)
 נאך איין לנד ליגט בייא דער טאטירייא אונ' הייסט דיא הויפט שטאט דער פֿון (קאינדא) איז איין גנץ מלכות
 ליגט קיגן דר זייט פֿון (צפֿונת מערבית) בייא דער טאטירישר גרעניץ: אונ' דאש לאנד (טאבין) אונ' בייא דען
 וואשר (אניאה) דארטן וואונן עטליכע פֿעלקר דיא זעלביגי פֿעלקר זאגן זיא זיין יהודים אונ' האבן אירי אייגני
 מלכים: דיזי פֿעלקר זאגן זיא זיין פֿון דיא קינדר ישראל פֿון דיא צווייא (שכטים דן אונ' נפתלי): אויף דען
 אנדרן זייט פֿון דיא יידישי פֿעלקר ליגט דאש לאנד (בארגוא) אונ' דו (מלכות טאבור): דיזי ווארט פֿון דיזי
 יהודים שרייבט (בערציאוס) אין זיינר קרוניקא אין פֿירדן בוך דף תרפ"ז: די (אינזל ציפרן) גיהערט הייט אויך
 דעם טירק דא גפינט מן דיא שמאראגדן אונ' אלזין אונ' קופֿער: דש לנד (פלשתים) אונ' גנץ (ארץ ישראל) וויא
 עז פֿאר צייטן איז גיוועזן שטיט שון אין אונזרי ספרים: אבר היינט בענוות איז עז גנץ פֿר ענדרט: דש גנצי לנד
 (ארץ ישראל) איז היינט נור פֿירציג טייטשי מייל גרוש דער בך (ירדן) לויפֿט מיטן דורך (ארץ ישראל) דיזר
 באך קומט אויז צווייא אנדרי בעך איינר הייסט (יר) דר אנדר היישט (דן) דר נאך ווערט אויז דיזי צווייא בעך
 איין באך אונ' הייסט (ירדן): אונ' לויפֿט אין דש רוטי (ים) אריין: דו זעלביג ים איז זיבנציג מייל לנג אונ' פֿיר
 צעהן מייל ברייט איז אייטל שוועביל דא איז פֿר צייטן (סדום אונ' עמורה) גישטאנדן: אויז דיזן ים גיט אזו
 איין ביזר גיפֿטיג דאמפֿף דו אלי פֿיגל מוזן שטערבן די נאהנט דר צו פֿליהן: אונ' אלי פֿיש דיא אויז דען (ירדן)
 אין דאש זעלביגי (ים) אריין קומן די שטערבן שטראקס: אונ' אלש וואו דארטן אום דען זעלביגן (ים) ארום
 וואקסט דש פֿר דערבט אונ' עז קען קיין שיף אויף דיזן (ים) ניט פֿארן אונ' ווען איין מענש וויל בייא דען בארטן
 נור איין טריט מיט דען פֿוס אין דש וואשיר אריין טרעטן אזוא ווערפֿט דש (ים) דען מענשן ווידר צו ריק אן דש
 לנד: אונ' פֿון דען (חורבן ירושלים) וויל איך ניקש (מזכיר) זיין מן ווייש עז (בענוות) מער אז צו פֿיל: לנגי יאר
 נוך דען (חורבן) הוט דר קיסר אליאוס האדריאנוס ווידר אויף גיבויאט ירושלים אבר ניט גראד אויף דען אלטן
 אורט דען היינט שטיט אויז ווייניג פֿאר דר שטאט דר בערג (ציון) אונ' דש הויז פֿון שלמה המלך: אונ' וואו פֿר
 צייטן איז אויז ווייניג גישטנדן דש שטיט היינט אין ווייניג אין דר שטאט ירושלים: אז די צווייא ברג (גבהון אונ'
 גולגתה) דרויף הוט דר זעלביגי קיסר גיהאט גיבויאט צווייא תיפֿלות צו צוויי עבֿודה זרות האבן גיהייסן דר
 (יופיטר) אונ' דיא (ווענוס): אונ' ווידר לנגי יאר דער נאך זיין דיזי צווייא תיפֿלות אויך ווידר (חרב) גיווארן:
 פֿינפֿט הלב הונדרט יאר נוך דען (חורבן) הוט דר קיסר יוליאנוס פראבטי (רשות) געבן אן די יהודים דו זיא
 מעגן דש (בית המקדש) ווידר אויף בויען: אונ' זיא האבן וועלן אן היבן צו בויען. עש איז אבר (מן השמים) פֿר
 שטערט גיווארן ביז די צייט ווערט קומן. דא האבן זיך אין ירושלים בזעצט אלר הנד פֿעלקר פֿון די רומיים
 אבר זעקס הונדרט יאר נוך דען חורבן איז גקומן (חורמער) דר (מלך אויז פרס) מיט פֿיל פֿולק אונ' הוט איין
 גינמן ירושלים אונ' הוט דריין ממית גיוועזן ניינציג טויזנט מענשן. דא איז גיקומן דער קיסר היראקליאוס פֿון
 רום מיט איין גרוש פֿולק אונ' האט ווידר דען (מלך פרס) גישלאגן אונ' האט אים לעבנדיג גפֿאנגן אונ' נוך רום
 גיפֿירט: ביז זיבן הלב הונדרט יאר נוך דען (חורבן) איז גיקומן איין (שר פֿון דיא ישמעלים) הוט גיהיישן
 (הוימאר) דר הוט גנץ (ארץ ישראל) איין גינמן. דא האבן די טירקן (ארץ ישראל) פֿיר הונדרט אונ' פֿופֿציג יאר
 ביוואונט: ביז איילף הונדרט יאר נוך דען (חורבן) הוט דר פֿאפשט צו רום די (נצרים) איבר רעט זיא זאלן
 (ארץ ישראל) ווידר איין נעמן: דא הוט (גוטפֿריד פֿון בוליאן) פֿר זאמלט דרייא מאל הונדרט טויזנט (נצרים)
 צו פֿוס אונ' הונדרט טויזנט צו פֿפֿערד אונ' זיא זיין גיצוגן אונ' האבן ארץ ישראל איין גינמן אונ' די טירקן
 ארויז גיאגט: דא האבן דיא (נצרים) אפֿציג יאר ארץ ישראל גיהאט דא איז ווידר גיקומן (זאלאדינוס דר מלך
 אויז פרס) אונ' הוט ארץ ישראל איין גינמן. עטליכע יאר דר נאך האבן עז די נצרים ווידר איין גינמן: דא
 הוט זיך בלד דר (מלך פרס) צום אנדן מאל ווידר ארויז גיאגט: אונ' זיבנעזן יאר דר נוך בשנת ע' לפֿ"ק הוט דר
 טירק ווידר ארץ ישראל איין גינמן אונ' וואונט נוך דריין:

(תרגום) פרק י"ב: על אסיה וארצותיה

וישנה עוד ארץ השוכנת על-יד הטאטאריה ועיר בירתה שמה קאינדא והיא מלכות שלמה השוכנת צפונית מערבית לגבול הטאטארי: וארץ טאבין על-יד נהר אניאה, אשר בה גרים עמים אחדים. ואותם העמים אומרים שהם יהודים ויש להם מלכים משלהם: העמים הללו אומרים שהם מבני ישראל משני השבטים, דן ונפתלי: מן הצד האחר של העמים היהודיים שוכנת ארץ בארגוא ומלכות טאבור: דברים אלה אודות היהודים הללו כותב בערציוס בברוניקה שלו, ספר רביעי, דף תרפו: האי ציפן שייך עתה גם הוא לתורכי. כאן מוצאים אבני-נופך, אלון ונחושת: על ארץ פלשתים וכל ארץ-ישראל איך שהיו בימים עברו כבר נכתב בספרינו: אבל כיום בעוונותינו זה השתנה לחלוטין: כל ארץ-ישראל היא כיום רק ארבעים מילין גרמניות בגודלה, הנהר ירדן נוהר באמצע ארץ-ישראל, הוא בא משני נהרות אחרים, אחד שמו יר והשני שמו דן, אחר-כך נעשה משני נהרות אלה נהר אחד גדול ששמו ירדן: והוא נוהר לתוך הים-האדום [1]: וים זה אורכו שבעים מילין ורחבו ארבע-עשרה מילין והוא כולו גופרית, כאן לפני עמדו סדום ועמורה: מן הים הזה יוצאים אדים רעים מורעלים כאלה שכל הצפורים מתות כאשר הן עפות בקרבתו: וכל הדגים אשר באים מן הירדן אל הים הזה מתים מייד: וכל מה שצומח סביב לים הזה נשחת ושום אוניה לא יכולה להפליג בים הזה. ואם אדם רוצה על-יד שפתו לדרוך ברגלו במים פסיעה אחת בלבד, הים משליך את האדם בחזרה ליבשה: ומחורבן ירושלים אינני רוצה להזכיר דבר יודעים על כך בעוונותינו יותר מדי: ימים רבים אחרי החורבן בנה הקיסר אליאוס האדריאנוס מחדש את ירושלים, אבל לא בדיוק במקום הישן. כי כיום מחוצה לה עומד הר-ציון וביתו של שלמה המלך: ומה שבימים עברו היה מחוץ עומד עכשיו בפנים העיר ירושלים: כמו שני ההרים גבהון וגולגותה שעליהן בנה הקיסר הזה שני מקדשים (במקור: 'תיפלות') לשתי עבדות זרות ששמותיהם יופיטר וכן ונוס: ושוב שנים רבות לאחר-מכן נחרבו שני המקדשים הללו ('תיפלות'): 450 שנים אחרי החורבן נתן הקיסר יוליאנוס פראבטי רשות ליהודים לבנות מחדש את בית-המקדש: והם רצו להתחיל לבנות, אבל מן השמים הופרע הדבר עד שתבוא העת. אז התיישבו בירושלים עמים שונים מן הרומיים, אבל שש מאות שנים אחרי החורבן בא חזרמו המלך מפרס ועימו עם רב והוא כבש את ירושלים והמית בה תשעים אלף אנשים. אז בא הקיסר הראקליוס מרומא ועימו עם גדול ושוב היכה את מלך פרס, שבה אותו חי והובילו לרומא: עד שבא 650 שנים לאחר החורבן שר של הישמעאלים ששמו היה הוימאר שכבש את כל ארץ-ישראל. התורכים התגוררו בארץ-ישראל 450 שנה: עד שלאחר 1100 שנים לאחר החורבן שיכנע האפיפיור מרומא את הנוצרים שיכבשו מחדש את ארץ-ישראל: אז אסף גוטפריד מבוליאן 300,000 נוצרים רגליים וכן 100,000 פרשים שנסעו וכבשו את ארץ-ישראל וגירשו ממנה את התורכים: הנוצרים החזיקו בארץ-ישראל במשך 80 שנים ואז שוב בא זאלאדינוס מלך פרס וכבש את ארץ-ישראל. שנים מספר לאחר-מכן כבשו אותה שוב הנוצרים: ואז גירש אותם מייד מלך פרס בפעם השנייה: ו-17 שנים לאחר-מכן בשנת ע' לפ"ק התורכי כבש מחדש את ארץ-ישראל ועדיין שוכן בה:

מתוך פרק יד: פֶּון דער (גאולה) (דף כד, עמ' א – עמ' ב)

ווייל זיך דער (רוב עולם מנחם) איז אזוא באלד אז זיך נור איין מלחמה דר וועקט אז דענקט מן שטראקס דז דיא זעלביג (מלחמה) מאג דיא (גאולה) מיט ברענגן: אבר ווען מן איין זיכט (סוף דניאל) זוא מוז אויף שטין איין מעכטיגער מלך צו (מערב) דש איז (איברופה) דער ווערט אליין מלחמה הלטן קיגן דרייא (חלקים פֶּון עולם) אונ' ער ווערט קומן אין ארץ ישראל אונ' גנץ (אפריקא) ווערט אין זיינר הילף זיין. אזוא האט די היינטיג (מלחמה) נאך קיין (סימן) פֶּון דער גאולה הש"י דער ווערט עש טון פֶּון זיין הייליגן נאמן וועגן: אונ' וויא וואול אז דער (עולם) לערנט דיא וועלט זאל ניט לענגר אז זעקס טויזנט יאר שטין אבר ווער וויל הש"י איין גיזעץ פֶּאר שרייבן וויא לאנג אז ער דיא וועלט זאל שטין לאזן: אונ' וויא גרוש מלכים זיין נאך אין (עולם) דוא פֶּון קיינר (מלחמה לגמרי) ניקש ווישן: אונ' ווייל בעונות איטליכר יהודי וועלט גערן איין גנץ

לאנד אליין האבן דרום האב איך אזא פיל לענדער אן גישריבן עש מאג זיך דר ווייל איטליכר איינש נעמן ווען ער קאן: אונ' הש"י האט גיזאגט ער וויל ישראל מערן אז וויא זאנד אם מער אונ' וואו ווערט מן פאר איטלעם איין גנץ לנד אהער נעמן: אונ' עש בלייבן פיל בחורים אונ' (בתולות) פֿר זיצן אין אשכנז איבר דען ביטריבטן (תיקון חזקת הקהילה) אונ' מיר זעהן פֿאר אונזרי זינדיגן אויגן וויא דר (דבר בעונות) ארום וואנדרט. וויא באלד קען הש"י פלאץ מאכֿין ווייל איין מענש דעם אנדרן צו פֿיל איז אין די אויגן: ביא אונזרי צייטן זיין דיא (מלכים מלכי חסד) ווען מיר נייארט אננדר זעלברט ניט זעלטן (מגרש) זיין: הש"י זאל ווייטער פֿון אונש זיין צארן אב טון אונ' זאל אונש שיקן (אליהו הנביא) דער זאל אונזרי פֿאלשי (לפֿנות) ווידר קערן צו גאט אונ' צו אונזן (חבר) אונ' דו מיר זאלן רעכט מיט אננדר (בשלום) לעבן אזא ווערט דיא (גאולה) קומן אמן וכן יהי רצון:

(תרגום) פרק י"ד: על הגאולה

היות ומייד כאשר מתעוררת מלחמה רובו של העולם מתנחם ומייד חושב שאותה המלחמה עשויה להביא עמה את הגאולה: אבל כאשר מתבוננים בסוף דניאל חייב לקום מלך אדיר במערב, היינו אירופה, שלבדו ינהל מלחמה נגד שלושה חלקים של העולם והוא יבוא לארץ־ישראל וכל אפריקה תהיה לעזרתו. כך אין כל סימן לגאולה במלחמה של ימינו, הש"י יעשה זאת למען שמו הקדוש: ואף־על־פי שלמדים, כי העולם עשוי לעמוד לא יותר מאשר 6,000 שנה, אבל מי רוצה להכתיב להש"י חוק כמה זמן עליו להניח לעולם להתקיים: וישנם עוד בעולם מלכים גדולים שלא ידעים לגמרי ממלחמה כלשהי: והיות ובעוונותינו כל יהודי היה רוצה ארץ שלמה לעצמו, לכן כתבתי על כל־כך הרבה ארצות, שכל אחד יקח לעצמו ארץ אחת אם יוכל: והש"י אמר שהוא רוצה כל־כך להרבות את ישראל כחול על שפת הים והיכן יקחו בשביל כל אחד ארץ שלמה: ובאשכנז נשארים הרבה בחורים ובתולות ברוקותם בגלל תיקון חזקת הקהילה העגום. ואנו רואים בעיני החטא שלנו איך שהדבר בעוונותינו נודד, כי הש"י יכול לפנות מקום, בזמן שאדם מקנא בחברו: בימינו המלכים הם מלכי חסד, אם רק אנו בעצמנו לא היינו מגרשים: שהש"י יסיר מעלינו את אפו וישלח לנו את אליהו הנביא שיטה את הלבבות הכוזבים לאלוהים ואל חברינו ושנחיה כראוי אחד עם השני בשלום. אז תבוא הגאולה אמן וכן יהיה רצון: